

UDK:94-055.2(575.171)

Yulduz GAYBULLAYEVA,
Toshkent shahridagi Webster dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

O'zMU katta o'qituvchisi O.A.Radjabov taqrizi asosida

UZBEK WOMEN'S CLOTHES OF THE 19TH-20TH CENTURIES STORED IN THE MUSEUM FUNDS OF UZBEKISTAN

Annotation

An integral and component part of a women's costume is a top. Each region of the country has commonalities, specific characteristics and appearances, which were manifested on the inside and outside of the headstones. As women's clothing, various light coats - robes (munisak, shorts, etc.), vests, long and short skirts, and capes can be shown.

Key words: Clothes, coat, ton, jelak.

УЗБЕКСКАЯ ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА XIX-XX ВЕКОВ, ХРАНЯЩАЯСЯ В МУЗЕЙНЫХ ФОНДАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Неотъемлемой и составной частью женского костюма является топ. Каждый регион страны имеет общие черты, специфические особенности и облик, которые проявлялись внутри и снаружи надгробий. В качестве женской одежды могут быть показаны различные легкие пальто – халаты (мунисак, шорты и т. д.), жилеты, длинные и короткие юбки, накидки.

Ключевые слова: Одежда, пальто, тон, желак.

XIX-XX ASRLARGA OID O'ZBEKISTON MUZEY FONDLARIDA SAQLANAYOTGAN O'ZBEK AYOLLARINING KIYIM-KECHAKLARI

Annotatsiya

Xotin-qizlar kostyumining ajralmas va tarkibiy qismi ust-boshlardir. O'lkaning har bir hududida umumiylik, o'ziga xos xususiyatlar va ko'rinishlar mavjud bo'lib, ular ustboshlarning ichki va tashqi tomonida namoyon bo'lgan. Xotin-qizlar ustboshlari sifatida turli-tuman yengil to'n - xalatlar (munisak, kaltacha va b.) kamzullar, uzun va kalta yengsiz nimchalar hamda choponlarni ko'rsatish mumkin.

Kalit so'zlar: Kiyim, chopon, to'n, jelak.

Kirish. Yozgi to'n – chopon oddiy matolardan astarsiz bo'lib, it kiyimi hisoblangan. Eng ko'hna ayollar to'ni peshvant edi. Uni ko'ylak ustidan kiyilgan. Ba'zi joylarda peshvant ustidan jelak kiyishgan. Jelak deb bir necha xil kiyimlar atalib, ko'pincha ular kalta chopon bo'lgan[1].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xotin-qizlarning maxsus kiyimi munisak, mursak keng ommalashgan. Toshkentda mursak, Xorazmda misak, Samarqandda kaltacha, Farg'onada munisak, munsak, Buxoro va Shahrisabzda kaltacha nomlar bilan atashgan[2]. Mursakning chopondan farqi shuki, unda yeng ostidan Burma qilinib, etaklari ulama qiyiq hisobiga kengaytirilgan bo'ladi, ular xuddi chopon barlariga o'xshab birining ustiga biri tushib turadi, yon tomonlarda yo'rmoq bo'ladi. Mursak paxta solinib qavilgan bo'lishi ham mumkin. XIX asr oxirlarida Farg'ona vodiysi xotin-qizlari turmushini o'n yil davomida ko'rgan, kuzatgan va ular bilan qishloqda yashagan elshunos olim, Rossiya armiyasi shtabs-kapitani Vladimir Nalivkinning yozishicha, qishloqda barcha turmush qurgan ayollar mursak kiyishgan, shaharlarda esa uni faqat kekxa yoshdagi xotinlar, nuroniy ayollar kiygan[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mursakning rangi ayolning yoshiga qarab turlicha bo'lgan. Qiz va juvonlarning mursaklari qizil va yashil, o'rta yoshdagilarga havorang, kulrang, keksalarda esa oqish rang rasm edi. Har bir kelin sepiga ikkitadan o'n sakkiztagacha mursak qo'yilgan.

Muzey kolleksiyalarida turli hududlardagi mursaklar mavjud. Xususan, toshkentlik Umarovadan olingan mursak 1905 - yilda tayyorlangan[4]. U qashqar tovar ipak matosidan tikilgan. Ko'k rangli, och qora gulli, astari qizil fonda, ko'k

qo'ng'iroqchalar tasviri tushirilgan[5]. Farg'ona mursagi esa qo'lda mahalliy kosibcha ipak shoyidan tikilgan[6]. U juda noyob va qiziqarli naqshli medalon ko'rinishida to'rt rang – ko'k, oq, jigarrang va binafsha rangda tovlanadi. Astari katak-katak ipakdan.

Muzey fondlaridagi Buxoro kaltacha ham mahalliy shoyidan tikilgan bo'lib, matosi Buxoroga xos gul va naqshlardan bezatilgan. XIX asrga oid[7]. Samarqandning bayram to'ni ko'k ipak shoyidan tikilgan, astari chitdan, yo'l-yo'l. Old tomoni jigarrang tesma bilan o'ralgan. Astari kaltachani eslatadi. Uzunligi 133 sm., yengi yelkasidan 74 sm., to'g'ri va keng.

Ko'p asrlik tarixiy amaliyotda har bir mahalliy, etnik va ijtimoiy guruhda libos ranglarining o'ziga xos tartibi, o'zining estetik didi tarkib topgan. Kiyim-kechakning umumiy jihatlari bilan bir qatorda har bir hudud matodan foydalanish, ranglar uyg'unligi, libos uzunligi, kengligi va hokazo jihatlari bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarni kasb etgan. An'anaviy liboslar musulmonlarning turmush tarziga xos bo'lib, kiyim-kechaklar tashqi muhitda bo'lgan ayollar qiyofasini imkon qadar tashqaridan yopishi kerak bo'lgan. O'zbek ayollarining milliy libosi turli iqlimiy hududlarga moslashuvi natijasida kiyimning xilma-xil o'zgargan va mahalliy nusxalari vujudga kelgan. O'troq-dehqonchilik joylarida qadimgi to'kilib turadigan kiyim-kechak rasm bo'lsa, ko'chmanchi-yaylov chorvadorligida libos badanga yopishib turgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning uslubiy asosini ob'ektivlik va tarixiylik prinsipi tashkil etadi. Shuningdek, maqoladagi ma'lumotlarni tahlil etishda statistik usuldan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Kiyim-kechakka tabiiy-iqlimiy omillarning ta'sirida O'rta Osiyoning keskin kontinental iqlimiga ko'plab asrlar mobaynida moslashuv natijasida keng va to'kilib turadigan kiyimbosh vujudga kelgan. U jazirama issiq sharoitida sog'liqni va ishchanlik qobiliyatini saqlab qolish uchun zarur bo'lgan sun'iy mikro-iqlimni yaratga olgan[5]. Yillar davomida bir hududiy, etnik, ijtimoiy va yosh guruhining turmush shart-sharoitlari hamda xo'jalik yuritish tarzidan kelib chiqqan holda erkaklar kiyimi bilan bir qatorda ayollar libosi ham tepadan pastga qarab kengayib borishi an'ana tusini oldi. Demak, milliy liboslarning shakllanishida aholining geografik joylashuvi, iqlim sharoitlari va xo'jalik-hayotiy tarzi eng asosiy omillar sifatida ta'sir ko'rsatgan.

Jumladan, Qashqadaryo va Surxondaryo vohasi O'zbekistonning janubida joylashganligi bois, iqlimining issiqligi bilan ajralib turadi. Tabiiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda o'lka aholisining milliy kiyimlari ham tabiat sharoitlariga mos bo'lishi lozim. Kiyimlarning yorqin ochiq bo'yoqlari, erkin bichimi va noyob, turli-tuman kashtalari kishilarning yuqori dididan dalolat beradi. Kiyimlarda ajdodlarning ko'p asrlik an'anaviy va badiiy yaratuvchanlik g'oyalari yaqqol ifodalangan. Surxondaryoda ayollarning "kiygich", "bosh" deb ataladigan bosh kiyimlari fakat ayni Surxondaryogagina xos bo'lib, O'zbekistonning boshqa joylarida uchramaydi.

O'zbek liboslarini chinakam ilmiy o'rganish XIX asrdan boshlangan yevropaliklar, ayniqsa Rossiya olimlari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xivada yashagan aholi madaniyati, turmushi, san'atiga g'oyat qiziqib qarashdi. Bu jarayon Rossiya istilosidan keyin kuchaydi. Toshkent ommaviy muzeyi tashkil etilgandan so'ng (1876) rejali tus oldi. Turkiston xalqlari moddiy va ma'naviy yodgorliklarini to'plash olimlardan tashqari mahalliy amaldorlar o'rtasida ham keng avj oldi. Bu ishda Turkiston o'lkasi bosh hokimi – general-gubernator Konstantin fon Kaufman (1867-1881) namuna bo'ldi, desak yanglishmaymiz. Uning o'zbeklar bo'yicha kolleksiyasida 365 ta buyum bo'lib, unda uy-joy, maishiy kiyim-kechak, hunarmandlar ishlagan va turfa mahsulotlar, gazlama hamda matolar, kundalik, marosimlarda kiyiladigan erkaklar – ayollarning ust-boshlaridan iborat bo'lib, u hozirda Sankt-Peterburgda saqlanadi.

Bu kolleksiyadan 329 dona ayollar kiyimi, 219 ta erkaklar va 9 ta bolalar usti-boshlari o'rin olgan.

Toshkent ommaviy muzeyi ekspozitsiyasi etnografiya bo'limida Turkiston xalqlari kiyim-kechaklari, zargarlik buyumlari va turli-tuman kiyim, zeb-ziynatlari to'plangan. Davriy matbuot va O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxividagi hujjatlar bu kolleksiyalar haqida to'liq ma'lumotlar beradi.

Toshkent ommaviy muzeyidagi kolleksiyalar, shu jumladan mahalliy kiyim-kechak namunalari 1876 - yilda Peterburgda o'tkazilgan sharqshunoslar xalqaro kongressiga bag'ishlangan ko'rgazmada, 1890 - yilda Turkiston qishloq xo'jaligi ko'rgazmasida namoyish qilingan. Muzey 1900 - yili xalqaro Parij ko'rgazmasiga mahalliy aholi kiyim-kechaklari va boshqa eksponatlarini yubordi. Etnografiya kolleksiyasining katta qismi esa 1906 - yilgi Milan ko'rgazmasida namoyish etildi.

Ikkinchi gil'diya savdogari, mahalliy ipak, jun hamda ip-gazlama buyumlari fabrikasining egasi Mirza Abdulla Buxoriy 1878 - yili Toshkentda ko'rgazma tashkil etishda qatnashib, unga xonatlas, turli rangdagi ayollar bosh kiyimi va har hil ro'mollardan iborat kolleksiyani taqdim qilgan edi. Mirza Abdulla savdogar Muhammad Shokir bilan birga "Ipak buyumlari ishlab chiqarishni ancha takomillashtirgani va kengaytirgani uchun" oltin nishonga sazovor bo'lgan edi.

U 1886 - yili Turkiston ko'rgazmasida, 1887 - yili Xarkov qishloq xo'jalik ko'rgazmasida qatnashdi. U keltirgan ipak mahsulotlar tezda sotilib ketdi. Mirza Abdullaning

etnografik kolleksiyasi rus olimlari diqqatini jalb qildi. Xususan, sharqshunos N.I.Veselovskiy uning kolleksiyasidan 1202 buyumni sotib olgan. N.I.Veselovskiy bilan tanishib hamsuhbat bo'lishi Buxoriyda moddiy yodgorliklarni to'plashga bo'lgan qiziqishni yanada kuchaytirdi. U o'z tashabbusi bilan Moskva va Peterburgga sayohat qildi hamda Kremlda bo'ldi. Tret'yakov galareyasini ko'rdi. 1887 - yili Peterburgga kelib, N.I.Veselovskiy bilan uchrashdi. Ikki olim hamkorligi ikki tomon uchun foydali bo'ldi. Mirza Abdulla moddiy yodgorliklar kolleksiyalaridan 6300 osori atiqani Peterburgga yubordi. Uning bundan ko'zlagan maqsadini shunday ifoda etgan: "har qalay, umumiy manfaat va Rossiya ilm-fanini ko'zlab hamda ulusimiz boshqalar ham bu qadimgi narsalar xususida alohida tushunchaga ega bo'lsinlar uchun, Turkiston o'lkasida bu ish bilan hammadan ko'proq men shug'ullanganimni unutmashinlar uchun yodgorlik qoldirishga harakat qildim". (Lunin B.V. Samarqandlik qadimgi narsalar muxlisi Mirza Buxoriy, "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar", 1963, №6).

Ilg'or rus ziyolisi N.I.Veselovskiy Mirza Buxoriydan tashqari boshqa mahalliy kolleksionerlar Akrom Asqarov, Abu Said Maxsum bilan hamkorlik borasida o'ziga xos xulosaga kelib, mustamlakachilik siyosatiga zid bo'lgan fikrlarini ochiq aytishga jur'at qilgan edi.

Mustamlakachilik davrida (1867-1917) ish olib borgan Toshkent ommaviy muzeyi, Samarqand va Farg'ona muzeylari etnografiya bo'limlarida Turkiston xalqlari kiyim-kechaklari, zargarlik buyumlari va turli matolar joy olgan bo'lib, ular o'lka va xalqaro ko'rgazmalarda namoyish qilib turilgan. Bu esa o'lka moddiy va ma'naviy boyliklarini ishtiyoq bilan to'playotgan Rossiya va chet el kolleksionerlari faoliyatiga keng yo'nalishtirgan ochgan. Oktyabr to'ntarishidan so'ng qizil mustamlakachilik davrida (1917-1991) bu jarayon yanada avj oldi.

Tadqiqotchilarning so'nggi hisobotlariga qaraganda, Rossiya Federatsiyasi Davlat etnografiya muzeyida saqlanayotgan o'zbek kiyimlari kolleksiyalari jami 1570 ta bo'lib, ularning 406 tasi XIX asr birinchi yarmiga mansub, 375 tasi XX asrga qadar, 800 tasi XX asr birinchi yarmiga oidir.

Sankt-Peterburgdagi Davlat etnografiya muzeyining jamg'armalarida saqlanayotgan kolleksiyalar bilan yuzaki bir tanishuvning o'zidayoq Markaziy Osiyo xalqlari qanchalik boy etnografik osori-atiqalar sohibi bo'lganliklaridan yorqin dalolat beradi. Bu muzeylarning fondlari o'zbek milliy kiyim-kechaklariga shunchalik boyki, ularni qiyosiy o'rganish bichim va matolardagi farqlarning bezatish uslublarining, yoshga qarab kiyiladigan ust-boshlarning, marosim kiyimlarining asosiy xususiyatlarini to'laroq tasavvur etish imkonini beradi.

Sankt-Peterburgdagi Davlat etnografiya muzeyida o'zbek kiyim-kechaklari kolleksiyalari 1570 ta, Davlat Ermitajida 100 ta, Moskva Kremli muzeyi – Orujeynaya patatada 750 ta buyum va Sharq xalqlari muzeyida 500 dan ortiq buyumlar saqlanib ular jahon miqyosida Rossiya muzeylari eksponatlari sifatida ma'lum va mashhurdir.

O'zbekiston muzeylarida saqlanayotgan kolleksiyalar garchand ular bilan bellasha olmasa ham milliy liboslarimiz xususida keng tasavvur beruvchi diqqatga sazovor kolleksiyalarga egadir.

O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi fondida erkaklar va ayollar kiyim-kechaklaridan iborat 22 va 74 sonli kolleksiyalar bo'lib, bularda kimxob, banoras, bahmal kabi qimmatbaho matolardan tikilgan kiyim-kechaklar mavjud. O'zbekistonning turli hududlari – Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Shahrisabz, Urgut, Jizzax viloyat va tumanlaridan yig'ib kelingan do'ppilarning 260 ta namunasi borki, bular shakl va gullari jihatidan juda xilma-xil bo'lib, o'tgan va hozirgi davrlarga oidir. Kolleksiyalar tarkibiga, shuningdek, ip-gazlamadan,

zarin guldor kimxobdan tikilgan to'nlari ipak va xom ipakdan tikilgan ko'ylaklar, choponlar, kamzullar va boshqa utiboshlar kiritilgan 159 ashyoni o'z ichiga olgan maxsus 42-kolleksiyada esa ayollarning ro'mollari, ta'ziyalarda belga bog'lanadigan qiyiqchalar, kelin-kuyovlarning dastro'mollari, turli salla va mo'ynali qalpoqlarni ko'ramiz. Buxoro o'lkashunoslik muzeyida buxorolik zargarlar ishlagan zebziynatlardan iborat kolleksiyada 70 dan ortiq buyumlar saqlanadi.

Muzey fondlarida saqlanayotgan kaltacha tipidagi ayollar to'ni Farg'ona adrasidan tikilgan. Oq fondagi besh rangda tovlanuvchi naqshlari afsonaviy daraxtni eslatadi. Naqshdagi asosiy rang qizil, qolganlari ko'k, jigarrang va binafsha rang esa unga qo'shimcha. Etak chekkalaridagi parvuz oydili naqshidagi chitdan.

Xotin-qizlarning chopon – to'ni erkaklar to'niga nisbatan qoplamini jihatidan erkaklarnikiga o'xsasa-da, yelkasi ancha tor bo'lgan. Yana erkaklarnikidan farqli ravishda yengllari kalta, rangdorligi va ko'kragi ochiqdigi, uncha yuqori bo'lmagan yoqalari bilan ajralib turgan. O'zbekiston shaharlaridagi mursaklarning har birlari o'ziga xos taraflari bilan ajralib turgan. Toshkent ayollari kiyadigan mursakning yengllari oddiy choponning yengllaridan birmuncha kaltaroq, ko'kragi qiya ochiq bo'lgan. Keyinchalik mursakning yengllari tirsakkacha uzaytirildi. Samarqand mursaklarining yengllari qo'l panjalarigacha tushib turgan. Buxoro va Qashqadaryoda

mursak yengllari keng tikilgan. Xorazmda esa mursak chopondan faqat yengllari bilan farqlangan. XX asr boshlariga kelib mursakning xizmat doirasi toraydi. Endi u odatdagi ustbosh emas, balki marosim kiyimiga aylandi. Ta'ziya marosimlarida mursak ustidan belbog' bog'lanib kiyiladigan kiyimga aylandi. Samarqandda mursak to'y marosimlari va mehmondorchiliklarda kiyilaverardi. Keyinchalik mursak har bir ayol sandig'ida o'limlik libosi sifatida saqlanib, vafot etganida ustiga yopib qo'yiladigan bo'ldi.

Xulosa. XIX asrning oxirlarida Turkiston general gubernatorligi (1867-1917 yy.) tub o'lkasi O'zbekistonda choponning yangi bir turi – kamzul paydo bo'ldi. Yangi shakldagi bu kiyim – kamzul, kamzukur, kamzur, peshmat rasm bo'laboshladi. Kamzul belga biroz yopishib turadigan, kalta, tor yengli, chuqur o'mizli qaytarma yoqali, ba'zan belbandli, yonlarida, ba'zan ko'krak qismidan cho'ntagi bo'lgan chopondir. Kamzullarni ko'pincha yorqin rangli yo'l-yo'l beqasamdan, rangli bahmaldan, tukli duxobadan va boshqa hil chetdan keltirilgan matolardan tikilgan. Kamzullarni ko'pincha qora matodan tikishgan. Yosh ayollar rangdor yo'l-yo'l beqasam yoki yorqin barhatdan tikilgan kamzullarni kiyishgan. O'sha davrda general-gubernatorlik markazi: Toshkentda yengsiz, kalta nimchalar; Farg'onada kamzullar paydo bo'lgan. Nimchani ko'pincha qora baxmaldan tikishgan.

ADABIYOTLAR

1. Шониязов К.Ш., Исмоилов Х.И. Этнографические очерки. Материальной культуры узбеков. Т. 1981. С. 88.
2. Бикжанова М.А. Мурсак – старинная одежда узбеков г. Ташкента В кн. Памяти Андреева И.С. (Труды истории и этнографии АН Таджикской ССР, Т.: СХХ. Сталинабад, 1980, С. 47.
3. Наливкин В.И. Очерк бита женщины оседлого туземного населения Ферганы. С. 97.
4. ЎзРДТМ, ЭФ, Инв. № Э 4597, 74-1 коллекциялари.
5. Ўша жойда, Инв.№Э 1444-45, 22-49 коллекциялари.
6. Ўша жойда, Инв.№Э 1444/11, 22-15 коллекциялари.
7. Ўша жойда, Инв.№Э 1444-/104, 22-115 коллекциялари.